

Een overzicht van de bronnen met betrekking tot criminaliteit: 's-Hertogenbosch en Lier in de achttiende eeuw

DIANE HERPIN

INLEIDING

Het doel van dit artikel is het geven van een overzicht van de bronnen die bij de studie der criminaliteit in het verleden kunnen worden gebruikt en met name van de onuitgegeven stukken. Getracht wordt een leidraad te geven waarbij de verschillende bronnen, hun belang, hun onderlinge samenhang en de betekenis van hun inhoud voor de studie van de criminaliteit, de procedure en het strafrecht in het *ancien régime* in ruimere zin toegelicht worden. Dit gebeurt op grond van mijn onderzoek naar de criminaliteit in een jurisdictie met hoge rechtspraak, namelijk de stad en vrijdom van 's-Hertogenbosch, en een jurisdictie met middelbare rechtspraak, namelijk de stad en bijvang van Lier, tijdens de periode 1733-1794¹.

Een overzicht van de verschillende onuitgegeven bronnen die betrekking hebben op de criminaliteit is niet alleen wenselijk, maar ook noodzakelijk omdat het moeilijk kan zijn om uit de veelheid van bronnen, die voor iedere jurisdictie van aard kunnen verschillen, het belang van ieder afzonderlijk af te wegen en zijn bruikbaarheid te toetsen.

Bij de behandeling van de verschillende soorten onuitgegeven bronnen is een systeem van 'concentrische cirkels' aangehouden met het eigenlijke proces als middelpunt. Hieruit ontstond de volgende indeling: A. Bronnen met onmiddellijke betrekking op het eigenlijke proces. B. Bronnen die in ruimer verband inlichtingen geven over de criminaliteit, de werking van het politieapparaat, de houding van de magistraat ten opzichte van de criminaliteit en de vervolging ervan. C. Bronnen die noodzakelijk zijn voor het kader waarin de criminaliteit van een bepaald gebied gesitueerd moet worden.

1. De criminaliteit in stad en vrijdom van 's-Hertogenbosch wordt door mij onderzocht in het kader van mijn proefschrift over criminaliteit in de achttiende eeuw, waarbij een hoge en middelbare jurisdictie met elkaar worden vergeleken. De criminaliteit te Lier is behandeld in mijn onuitgegeven licentieverhandeling 'Bijdrage tot studie der criminaliteit in de stad en bijvang van Lier (1733-1794)' (2 dln.; Brussel: Vrije Universiteit, 1975).

I. DE ONUITGEGEVEN BRONNEN

A. DE BRONNEN IN VERBAND MET HET EIGENLIJKE PROCES

Bij het toelichten van deze groep bronnen moet onmiddellijk op twee beperkingen gewezen worden: Per jurisdictie kunnen deze bronnen onder andere namen in registers zijn verenigd, of juist niet. In het laatste geval behoren ze tot de niet nader gespecificeerde 'processtukken'². Ook kan het voorkomen dat twee bronnen van dezelfde naam van inhoud verschillen³. Desondanks is het mogelijk om in grote lijnen een overzicht van deze categorie te geven. Hierbij is de volgorde aangehouden zoals die bij de procedure naar voren komt.

a) De vooronderzoeken

Alvorens men tot een dagvaardiging of aanhouding overging, had er altijd een vooronderzoek of 'informatie préparatoire' plaats. De schout diende eerst zekerheid te hebben, dat hij bevoegd was om op te treden. Hij moest eveneens vaststellen of het misdrijf voldoende ernstig was om de tussenkomst van het gerecht te rechtvaardigen. Eenmaal hiervan overtuigd, was de schout verplicht onmiddellijk na het aan het licht treden van het misdrijf een onderzoek door de schepenen te vorderen. De schout en de twee, uit de schepenen gekozen, commissarissen begaven zich naar de plaats van het misdrijf. Zij schouwden de lijken en ondervroegen de slachtoffers en getuigen.

Het vooronderzoek kon ofwel betrekking hebben op één of meer personen en diende dan vaak als basis op grond waarvan een aanhoudingsbevel werd uitgevaardigd ofwel het betrof een feit of de beschrijving van een gebeurtenis zonder meer⁴. Veelal bestond het vooronderzoek uit verklaringen afgelegd door de verschillende slachtoffers of getuigen ten overstaan van de schout en commissarissen. Deze werden dan door de commissarissen, de 'deponent' en vaak ook door de secretaris of griffier, die de acte opmaakte, ondertekend.

Het leeuwedeel van de door vooronderzoeken verschaftte inlichtingen zijn details die op zich van beperkte waarde zijn, maar die reliëf geven aan de gegevens uit de

2. Ondervragingen van de beschuldigen zijn te Lier bij de processtukken gebundeld, terwijl in 's-Hertogenbosch de 'articulen' waarop de verdachten aan de tand werden gevoeld in registers van 'criminele interrogatoriën' zijn samengebracht.

3. De criminele rol bevat te Lier ook de mondelinge pleidooien van de procureurs. In 's-Hertogenbosch is slechts heel summier het vervolg van een proces per rechtsdag aangegeven en zijn pleidooien of akten niet opgenomen.

4. Hiertoe behoren bijvoorbeeld vooronderzoeken die vreemd geroep in de nacht of de ontdekking van een lijk behandelen.

andere bronnen. Zij dienen dus in een groter kader te worden opgenomen. Afgezien van het eigenlijke misdrijf, kunnen zij ons ook informeren over de plaatselijke instellingen en het politieapparaat.

b) De 'Provisiën van Justitie'

Soms tekende de schout te Lier op de achterkant van het vooronderzoek zelf een maning aan de schepenen op om de dader van de feiten in hechtenis te laten nemen. Onmiddellijk daaronder volgde de toestemming van de schepenen. Dit gebeurde echter niet bij alle vooronderzoeken. Het kwam ook voor dat de Lierse schout in een afzonderlijk stuk toestemming vroeg om tot arrestatie over te gaan.

Dit laatste was, wegens de veel grotere administratie, eveneens het geval te 's-Hertogenbosch, waar de 'provisiën van justitie' aparte registers vormen waarin de griffier een rechtsgeleerde, de decreten van apprehensie en andere provisiën van justitie die de schepenen aan het Hoog Officie toekenden, optekende.

De formulering was vrij strak en stereotiep: steeds werd het verzoek van het Hoog Officie om een provisie van justitie⁵ opgenomen met vermelding van de remonstrantie en het aantal door het Officie ingediende annexen op grond waarvan de schepenen tot een beslissing gemaand werden. In feite wijkt deze formulering nauwelijks af van de formulering van de 'appointementen' of vonnissen interlocutoir zoals die in de criminele dicta zijn opgenomen⁶. Beide bronnen overlappen elkaar trouwens: soms werden de provisiën van justitie zonder enige aanwijsbare reden letterlijk in de criminele dicta opgenomen, waardoor één zelfde akte in twee van elkaar onafhankelijke bronnen voorkomt.

De wijze van optekenen onderging een wijziging vanaf 17 juni 1791 daar men zich ging richten naar de criminele ordonnantie van 19 april 1791. Vanaf dat ogenblik werden onder andere het aantal en de afkomst van de getuigen vermeld⁷.

In een aantal gevallen vroeg het Hoog Officie om een gedane gijzeling of arrestatie te decreteren, of toestemming om iemand nog een bepaalde tijd in gijzeling te houden. Onder deze titel rekende men ook een ontslag uit detentie⁸. In 's-Hertogenbosch werden soms de persoonlijke gegevens⁹, soms ook de aard van het misdrijf en een enkele keer zelfs de datum van het eindvonnis vermeld. Steeds tekende men

5. Soms werd de aard van de provisie in het verzoek gepreciseerd: de hoogschout vroeg dan uitdrukkelijk om een decreet van apprehensie. Hij kreeg echter lang niet altijd zijn zin.

6. Zie bladzijde 37 Rijksarchief Noordbrabant (RANB), no 45, f. 1-10. Van 12 januari 1733 tot 22 juni 1743 werden de provisiën in telegramstijl opgetekend. Het is niet duidelijk waarom men hier van afstapte.

7. RANB, no 46, f. 163.

8. *Ibidem*, f. 56, J. Karremans. Karremans werd ontslagen omdat zijn alibi door getuigen werd bevestigd.

9. Zoals naam, woon- en/of geboorteplaats, maar slechts zelden leeftijd of beroep.

de datum op waarop de provisie van justitie werd toegekend, evenals de namen van de leden van het schepencollege die aan de beslissing hadden deelgenomen.

c) De criminele interrogatoriën

Een van de belangrijkste bronnen niet alleen voor het verkrijgen van een zo volledig mogelijk beeld van de achterhaalbare criminaliteit in een bepaald gebied, maar ook voor het onderzoeken van de praktijk van de rechtspraak, zijn de criminele interrogatoriën. Zij bevatten voor 's-Hertogenbosch: de artikelen waarop de beschuldigde alleen gehoord wordt; de artikelen waarop de beschuldigde in aanwezigheid van getuigen gehoord wordt die hun versie van de feiten eveneens naar voren brengen. Dit zijn de zogenaamde 'confrontaties'. Veel geringer in aantal echter zijn: de artikelen welke door de verdediging zijn opgesteld om getuigen à décharge te horen¹⁰; artikelen afkomstig uit andere jurisdicties of van andere instanties waarop getuigen uit 's-Hertogenbosch moesten worden gehoord¹¹; bekentenissen van de beschuldigten¹²; andere stukken die niets met de eigenlijke interrogatoriën te maken hebben¹³.

Ieder verhoor had plaats in aanwezigheid van minstens twee schepen-commissarissen en soms van het hele schepencollege, en werd door een griffier, of bij diens afwezigheid door een klerk of zelfs een schepen, opgetekend. Het is duidelijk dat de vragen die aan de verdachte gesteld werden vóór de ondervraging op schrift gesteld waren, terwijl de antwoorden haastig tijdens het eigenlijke verhoor werden neergekrabbeld. Het resultaat was dan ook slordig schrijven, doorhalen, vlekken, etc.

De criminele interrogatoriën vormen een belangrijke bron voor het onderzoek naar de praktijk van de rechtspraak omdat deze bron ons inlicht over de formulering der vragen (meestal stelde men suggestieve of zelfs strikvragen)¹⁴, over de wijze van confrontatie tussen de beschuldigde en de getuigen (soms werden alle getuigen tegelijkertijd met de beschuldigde geconfronteerd, soms één voor één), en over de aard van de vragen die aan de getuigen gesteld werden (meestal letterlijk dezelfde vragen die al eerder aan de beschuldigde waren gesteld). Ook is het belangrijk te weten dat moordwapens en dergelijke werden beschreven en aan de beschuldigde werden voorgehouden tijdens de ondervraging¹⁵. Eveneens van belang zijn de ge-

10. RANB, no 47, L. Heymans, 21 november 1769; no 48, F. v. Liverlo, maart 1781.

11. RANB, no 48, 'Interrogatoriën aan de Edele Mogende Heeren Raaden van Staate der Verenigde Nederlanden overgegeven vanwege den Advocaat Fiscaal van de Generaliteit...'

12. *Ibidem*, H. van de Look, 10 juli 1775.

13. Bijvoorbeeld *Ibidem*, rapport van de Chirurgijnsconfrerie uit 's-Hertogenbosch over de doodsoorzaak van G. v. Kasteren, 21 oktober 1785.

14. RANB, no 47, M. Petit, 6 januari 1767.

15. *Ibidem*, M. Driessen, 6 maart 1765.

gevens over de tortuur: welke de toepassing, het verloop hiervan was en welke vragen er gesteld werden. Opvallend is dat een beschuldigde na een dergelijke zitting vaak niet meer in staat was zijn verklaring te ondertekenen¹⁶.

Indien de verdachte niet naar volle tevredenheid van de schepenbank op de artikelen geantwoord – of bekend – had, werden hem later nog 'nadere articulen' voorgehouden die nieuwe elementen uit het onderzoek ter sprake brachten of reeds beantwoorde vragen herhaalden om op een bepaald aspect nog nader in te gaan. Na afloop van de ondervraging werden de artikelen met de antwoorden aan de verdachte en de eventuele getuigen voorgelezen. Soms wijzigden zij nog iets in hun verklaringen, maar meestal werden 'dezelfen met heyligen en plegtigen eed bekrachtigt' en door zowel de beschuldigde en de getuigen als de commissarissen en de griffier ondertekend.

Geregeld staan er verwijzingen naar de datum waarop het decreet van apprehensie of het dagement in persoon ten laste van een bepaalde verdachte was toegekend evenals de naam en de functie van de gerechtsdienaar die de beschuldigde en/of de getuigen voor die zitting van het schepencollege had gedagvaard¹⁷.

Opvallend is dat in deze registers ook integraal de interrogatoriën opgenomen zijn welke de hoofdofficier van Rotterdam naar zijn Bossche collega opstuurde met als doel een burger van 's-Hertogenbosch te ondervragen over diens rol in een economisch misdrijf dat in Rotterdam uitgezocht en vervolgd werd¹⁸. Omgekeerd namen ook de interrogatoriën op waarop getuigen op verzoek van het schepencollege van 's-Hertogenbosch door schout en schepenen van Amsterdam werden ondervraagd¹⁹. Dit werpt licht op de onderlinge samenwerking tussen de verschillende jurisdicties.

De studie van de criminaliteit wordt gediend door gegevens over woon- en geboorteplaats, ouderdom, geletterdheid, en soms het beroep van de beschuldigde. Sporadisch komen deze gegevens ook voor de getuigen voor. Vanzelfsprekend worden de aard van en de, al of niet relevante, omstandigheden rond het misdrijf uitvoerig uit de doeken gedaan. De antwoorden van de beschuldigten en de getuigen leveren een schat aan belangrijke gegevens op over hun houding ten opzichte van de rechtspraak, het schepencollege in het bijzonder en het dagelijks maatschappelijk gebeuren met zijn sociale rollen en intermenselijke relaties.

d) De criminele rol

De criminele rol bestaat uit met de hand geschreven registers die stapsgewijs het

16. *Ibidem*, P. H. J. Maas, 19-20 maart 1771.

17. *Ibidem*, M. Ruysch, 15-16 augustus 1766.

18. *Ibidem*, A. v. Gestel, 17 januari 1770.

19. RANB, no 49, M. Dijkmans, 28 mei 1789.

procedureverloop van een crimineel proces, van rechtsdag tot rechtsdag, weergeven, steeds onder de naam van de verdachte zodat men weet met welk proces men te doen heeft.

De waarde van de criminele rol voor de studie van de criminaliteit op grond van de processen kan echter van jurisdictie tot jurisdictie verschillen. Voor het onderzoek over Lier bleek deze bron een onmisbare schakel: hieruit bleek de volgorde van de stukken en konden de verbale akten en pleidooien van de procureurs, de namen van de procureurs van de verschillende partijen, evenals het uiteindelijke vonnis, dat men te Lier slechts zeer zelden in de procesbundels zelf aantreft, achterhaald worden. Helaas treft men in deze bron ook een vrij groot aantal afgebroken processen aan. Het belang van de criminele rol voor de studie van de criminaliteit in deze middelbare jurisdictie is vooral hierin gelegen dat hij het mogelijk maakt het aantal strafrechtelijke processen te bepalen. De rollen bevatten misdrijven die belangrijk genoeg waren om strafrechtelijk te vervolgen. De namen van de beschuldigen zijn overgenomen en de bijbehorende processtukken en gegevens uit andere bronnen konden aan het frame van de criminele rol worden opgehangen. Het aldus verkregen overzicht van het aantal strafrechtelijke processen te Lier is vrij nauwkeurig: de andere bronnen die als aanvulling op de criminele rol zijn gebruikt leverden geen numerieke afwijking van betekenis op. Helemaal anders is de situatie in de hoge jurisdictie 's-Hertogenbosch: ook hier werd in de criminele rol het verloop van een strafrechtelijk proces aangegeven van rechtsdag tot rechtsdag. Soms gebeurde er in geen weken of maanden iets met een proces en 'stond het over', dat wil zeggen werd alleen de naam van de beschuldigde voor die dag aangetekend²⁰. Na maanden van 'overstaan' werd soms een dergelijk proces zonder verdere opgave van redenen niet meer in de criminele rol opgenomen. Een onderzoek van de andere bronnen, zoals de criminele dicta, die mogelijk een verklaring (in de vorm van een vonnis bijvoorbeeld) hiervoor zouden kunnen bevatten, leverde in de meeste gevallen niets op. In 's-Hertogenbosch bevatten de criminele rollen geen verbale akten of pleidooien van de procureurs, evenmin als het eindvonnis. Wel is aangegeven wanneer een zaak 'ten thoon geïnterloqueerd' was, dat wil zeggen wanneer het getuigenbewijs door een vonnis van de schepenen werd toegestaan. Dit vonnis interlocutoir is in vele gevallen eveneens terug te vinden in de criminele dicta.

De aantekeningen in de Bossche criminele rollen gebeurden in telegramstijl met veel afkortingen. In uitzonderlijke gevallen, voornamelijk in het begin van de bestudeerde periode, zijn de antwoorden van een beschuldigde op de hem voorgehou-

20. RANB, no 31, in 1784 was er geen enkele gerechtelijke activiteit op de criminele rol. Het hele jaar meldde men achter de naam van iedere verdachte 'continuum'.

21. Dit is rechtspraak zonder verdere vorm van proces. De schout maande de rechters aan 'de plano' recht te spreken, waarna de schepenen onmiddellijk het eindvonnis velden. Deze zaken werden niet in de criminele rol opgenomen. Een voorbeeld: RANB, no 44, f. 24-25, J. Deur en J. de Lang, 10 april 1771.

den aanklacht of 'ticht' opgetekend. De aanklacht zelf is niet in de rollen opgenomen. Evenals in de andere bronnen is de formulering doorgaans stereotiep. Persoonlijke gegevens over de verdachte worden nauwelijks vermeld: alleen de naam en soms de woon- of geboorteplaats zijn opgetekend. Over eventuele slachtoffers of over de aard van het misdrijf dat de beschuldigde ten laste werd gelegd komt men uit deze bron niets te weten.

Van veel groter belang is het feit dat niet iedere strafzaak met een eindvonnis in de Bossche criminele rol is opgenomen. Dit verschijnsel kan slechts ten dele door een 'de plano' rechtspraak worden verklaard²¹. De veronderstelling dat een eventueel optekenen in de criminele rol verband zou houden met de ernst van het ten laste gelegde delict houdt geen steek: er is een groot aantal doodvonnissen teruggevonden in zaken die nooit in de criminele rol waren opgenomen.

Andersom hebben niet alle zaken die in de Bossche criminele rollen vermeld staan een eindvonnis. Anders gezegd leverde het onderzoek voor 's-Hertogenbosch een aantal zaken mét een eindvonnis, maar zonder proces, en een aantal zaken mét een proces maar zonder eindvonnis op.

Samenvattend kan men stellen dat de waarde van de criminele rol, nog afgezien van de onderlinge verschillen tussen de verschillende jurisdicties, als afzonderlijke eenheid altijd vrij beperkt is. De bron vermeldt het procedureverloop maar weinig van de eigenlijke zaak. Het gevolg is dan ook dat indien men, naast de criminele rol, niet over bijkomende inlichtingen beschikt, hetzij uit processtukken, hetzij uit de vooronderzoeken, hetzij uit de vonnissen, een strafzaak veel van haar betekenis voor de studie der criminaliteit verliest.

e) De criminele dicta

Deze, te Lier onbekende, bron bevat de 'appointementen' en vonnissen die in een bepaald proces door het schepencollege zijn uitgesproken. Steeds als er zich tijdens een proces een bepaalde moeilijkheid van procedurele aard voordeed, waarvoor een oplossing door een beslissing van de rechtbank noodzakelijk was, werd een dergelijk 'appointement' of 'vonnis interlocutoir' in de criminele dicta registers opgetekend²².

Naast dergelijke appointementen en vonnissen interlocutoir, waarvan het aantal per proces sterk kon wisselen afhankelijk van de moeilijkheden in het verloop van het proces, noteerde men ook de definitieve vonnissen met de strafmaat. Hierbij werd steeds, bij iedere aantekening, een vrij strakke steeds terugkerende formulering gebruikt met opgave van de remonstrantie en het aantal annexen, ingediend door het Hoog Officie, op grond waarvan de schepenen tot een beslissing werden ge-

22. Zo werd bijvoorbeeld het verzoek van het Hoog Officie om de tortuur toe te passen door de schepenen ter rechtzitting overwogen en bij 'appointement' toegestaan of geweigerd.

maand. In sommige gevallen vermeldde men ook de begindatum van het proces, de datum van het verlenen van het decreet van apprehensie of het dagement in persoon, het 'appointement ten thoon' (getuigenbewijs), de aard van het misdrijf – in mindere of meerdere mate gedetailleerd –, de strafmaat, de datum van het vaststellen van het vonnis en de aanwezige schepenen of gezworenen.

In de loop van de bestudeerde periode is er in de wijze van optekening geen verandering van betekenis gekomen. Wel zijn er nogal wat slordigheden en onnauwkeurigheden ingeslopen, zoals bijvoorbeeld data die foutief uit andere bronnen werden overgenomen en die bij een vergelijkend onderzoek van de bronnen aan het licht komen, of fouten in de foliëring van de verschillende registers van de criminelle dicta²³.

Deze bron is van onschatbare waarde voor het onderzoek naar de criminaliteit in het verleden vanwege de rijkdom aan gegevens die hij bevat. Grosso modo kan deze informatie in de volgende categorieën worden onderverdeeld:

Persoonlijke gegevens: Afhankelijk van het geval kunnen de persoonlijke gegevens summier of vrij uitgebreid zijn en zowel de verdachte als diens eventuele slachtoffer betreffen. Van de beschuldigde worden naam, geboorte- of woonplaats en vaak leeftijd en beroep vermeld. Indien reeds eerder gevonnist noteert men ook de reden van zijn vroegere veroordeling, de strafmaat en de rechtbank die het vonnis heeft uitgesproken. Van het slachtoffer worden meestal alleen de naam en woonplaats opgetekend.

De aard van het misdrijf: In het eindvonnis werd meestal wel iets genoteerd over de aard van het misdrijf waarvan de veroordeelde werd beschuldigd. Soms werden er echter uitgebreide verslagen gemaakt met vermelding van datum (een enkele keer zelfs het uur), en plaats van het misdrijf, de namen van het slachtoffer en eventuele medeplichtigen, hun rol, de grootte van de buit en wat er mee gebeurde.

Deze bron is uiteraard eveneens belangrijk voor de studie van de procedure en van het strafrecht, maar ook voor de mentaliteitsgeschiedenis. Naast de strafmaat vermelden de vonnissen vaak ook een soort verantwoording die de rechters noodzakelijk achtten om de strengheid van een straf te rechtvaardigen. Hierin kwam in de loop van de bestudeerde periode enige verandering. In 1766 schreef men dat bepaalde misdrijven

saaken zijn die in een land van justitie en goede politie niet en kunnen, nog mogen worden getolereert, maar om andere een exempel, en daarvan een afschrik te geven, ten hoogsten strafbaar zijn.

23. RANB, no 42, f. 136-157. In no 43 springt de foliëring van f. 285 naar f. 386. De fout wordt hersteld vanaf f. 398, waar f. 299 op volgt.

Een tiental jaren later schreef men dat die misdrijven

zaaken zijn, welken in een land daar regt en goeden burgerstand gehandhaaft en onderhouden word, niet kunnen geduld, maar anderen ten spiegele en tot afschrik, ten hoogsten gestraft moeten worden²⁴.

Ook verzoekschriften, zogenaamde 'requesten' werden in de criminele dicta opgenomen. Zij waren zowel van het Hoog Officie als van de verdediging afkomstig. Doorgaans vroeg de schout in zijn requesten dat een bepaalde verdachte 'sodanig mogte worden gecorrigeert, gemulcteert en gestraft, als naar exigentie van saeken, wetten en placaten van den lande soude bevonden worden te behooren'²⁵. Ook uitzonderingen deden zich voor: in het geval van zelfmoordenaar J. v. Boeckel eiste hij een voorbeeldige straf tegen diens lijk²⁶. Op requesten van de beschuldigde of diens bloedverwanten namen de schepenen in overleg met het Hoog Officie een beslissing, die als appointement in de criminele dicta werd genoteerd. Het merendeel van deze requesten betrof een verzoek tot intrèkken van het decreet van apprehensie en ontslag uit detentie²⁷. Soms vroeg men om een procureur voor de verdediging, of om toestemming om de gevangene in zijn cel op te zoeken²⁸. Een enkele keer ook verzochten familieleden het schepencollege om een lastige bloedverwant op het eerstvolgende schip naar Indië te zetten om de familie zo verdere schande te besparen. Dit laatste gebeurde doorgaans slechts na min of meer ernstige overtredingen²⁹. Ook de, soms vermeende, krankzinnigheid van een verdachte gaf aanleiding tot verzoekschriften. Hierbij vroeg men toestemming om de verdachte voor diens leven veilig op te sluiten ofwel om clementie bij de strafbepaling wegens diens verminderde toerekeningsvatbaarheid³⁰.

Gratiebrieven werden eveneens in de criminele dicta opgenomen. Vooral in de tweede helft van de bestudeerde periode neemt hun aantal sterk toe. Ook hier is de formulering weer stereotiep en vervangen zij soms de eindvonnissen in bepaalde processen. Doorgaans bevatten zij geen nieuwe, voor de studie van de criminaliteit, belangrijke gegevens. Dit geldt eveneens voor de correspondentie tussen het Bossche schepencollege en de raad van Brabant of de staten-generaal en de schepencolleges van andere steden die in de criminele dicta is opgenomen voor zover

24. RANB, no 43, f. 601, H. Reinholt, 21 november 1766 en no 44, f. 149-151, H. A. van den Braak, 7 mei 1779. Het woord 'burgerstand' viel voor het eerst op 26 februari 1776 in het proces tegen H. van Meusel (*Ibidem*, f. 116).

25. RANB, no 42, f. 33-34, A. C. van den Akker, 31 december 1735.

26. RANB, no 41, f. 414-415, J. v. Boeckel, 2 mei 1735.

27. *Ibidem*, f. 393-394, J. de Loyer, 8 april 1734.

28. RANB, no 42, f. 115-116, C. P. v. Berestejn, 6 januari 1738.

29. *Ibidem*, f. 287-288, P. Mirande, 6 december 1740.

30. RANB, no 43, f. 418-419, G. der Kinderen, 1 juli 1762.

die betrekking had op een bepaald proces. Zij heeft zeker waarde bij het bestuderen van het strafrecht³¹.

f) De eigenlijke processtukken

Deze processtukken zijn de schriftelijke voortbrengselen van de 'inquisitoire' procedure. Hierbij ging de vervolging van de overheid uit en was gericht op het verkrijgen van een bekentenis van de beklaagde³². De weg naar een beter begrip van de lokale strafrechtelijke procedure ligt bezaaid met voetangels en klemmen, waarbij ook gegevens over hoe het bij andere rechtbanken toeging, slechts van secundaire waarde zijn:

Dans les consistoires de justice des villes et des villages, on ne connaissait guère qu'une seule procédure en matière de poursuites criminellement intentées; mais chaque consistoire avait la sienne, divergente de celle des autres, sinon au point de vue des principes, du moins quant à certains détails³³.

Het is dan ook vrijwel ondoenlijk om een volledige opsomming te geven van alle losse stukken die tot één proces konden behoren. De omvang van een proces was afhankelijk van de aard van het misdrijf, de behendigheid van de advocaten van beide partijen en het systeem van woord en weerwoord waardoor de pleidooien, niet in het minst door de zeer lange citaten uit juridische werken en vele herhalingen, soms tot ware boekwerken uitgroeiden³⁴.

Zowel te Lier als te 's-Hertogenbosch variëren de processen niet alleen in omvang maar ook in volledigheid. Dit is het gevolg van de procedure: nieuwe gegevens in de loop van het proces ontdekt, gaven aanleiding tot heel wat nieuwe stukken en slordigheid bij het opbergen, waardoor sommige stukken ontbreken of in heel andere fondsen of bundels zijn terechtgekomen. Het bewerken van de processen werd in beide steden bemoeilijkt door het feit dat burgerlijke en strafrechtelijke zaken door elkaar in bundels waren samengebracht.

Het belang van de processen voor de studie van het strafrecht en de procedure spreekt voor zichzelf. Voor de studie van de criminaliteit zijn die gegevens uit de processen welke de aard en toedracht van het misdrijf, evenals die welke de situering van dader en slachtoffer in hun respectievelijk milieu mogelijk maken, van het grootste belang. Deze gegevens zijn voor 's-Hertogenbosch het duidelijkst en vol-

31. *Ibidem*, D. van Houten en Th. Vos, 2 juli 1754 (gratiebrief); no 42, f. 123-127, J. v. Hanswijk, J. Donkers, 10 februari 1738 (correspondentie).

32. L. Th. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht. Bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden* (Antwerpen, 1947).

33. E. Pouillet, *Histoire du droit pénal dans le duché de Brabant depuis l'avènement de Charles-Quint jusqu'à la réunion de la Belgique à la France à la fin du XVIIIe siècle* (Brussel, 1869) 315.

34. RANB, no 62, C. P. van Beresteyn: De deductie besloeg een heel register van 284 bladzijden.

ledigst terug te vinden in de criminele interrogatoriën en de criminele dicta, terwijl de eigenlijke processen, althans wat de studie van de criminaliteit betreft, weinig nieuws opleveren. Anders lag de situatie te Lier waar de beide genoemde bronnen ontbraken. Daar bewezen vooral de volgende stukken hun belang:

1) De beschuldiging

De schout diende binnen drie dagen na de arrestatie van een verdachte zijn aanklacht (tevens vragenlijst) te formuleren aan de hand van de verklaringen uit het vooronderzoek. Het stuk werd 'poincten van betichtinge, aenspraeck ende conclusie' genoemd, kortweg 'ticht'. Indien de betichte niet voortvluchtig was, diende hij hierop persoonlijk en zonder 'assistentie van raede' te antwoorden voor de in rechtszitting bijeengeroepen schepenen. Vaak gaf dit aanleiding tot antwoorden als 'ontkent' of 'bekent ut in textu', maar soms gaf de betichte uitvoeriger antwoord. In 's-Hertogenbosch beperkte de 'ticht' zich tot de zuivere puntsgewijs opgestelde aanklacht. Een enkele keer werden de antwoorden van de betichte op de criminele rol genoteerd, in plaats van op de ticht zelf zoals te Lier. In uitzonderlijke gevallen werd er bij wijze van 'conclusie' een duidelijk bepaalde strafmaat geëist³⁵, meestal echter eiste de schout in beide steden dat de beklaagde gestraft zou worden 'als Uedel Agtbaren in conformiteyt van de reghten, wetten en placacten van den landen sullen oordeelen en bevinden te behooren'³⁶.

2) De 'ampliatie van antwoorde'

Met deze schriftelijk ingediende ampliatie van antwoorde kreeg de beklaagde de mogelijkheid om met behulp van zijn raadsman zijn antwoorden op de ticht toe te lichten, of zelfs te ontkennen en in te trekken. Dit gebeurde dan ook vaak³⁷. Indien er tijdens het proces nieuwe feiten aan het licht kwamen legde het openbaar ministerie deze in 'naerdere poincten van betichtinge', of 'ampliatie van ticht' ten laste van de beklaagde. Het principe herhaalde zich: eerst moest de verdachte zonder hulp van zijn raadsman antwoorden, vervolgens werd er dan een schriftelijke 'naerdere ampliatie van antwoorde' opgesteld.

3) Het bewijs door getuigen of 'thoon'

Het bewijs door getuigen was een zeer belangrijk aspect van de procedure. De be-

35. Stadsarchief Lier (SAL), 2014, G. Hem, 1749.

36. RANB, no 68, C. Paulus, 1735.

37. SAL, 2015, J. B. Fleerackers, 1752: 'Dat hij de confessien bij sijne personele responderinge gedaan enckeljk uyt jonckheyt ende deconcertatie, tegen de waerheyt heeft gedaen'.

klaagde kreeg de gelegenheid bezwaar aan te tekenen tegen de door het openbaar ministerie voorgeleide getuigen waarna het openbaar ministerie de kans kreeg zijn getuigen te verdedigen. De verdediging mocht eigen getuigen voorleiden die de klaagde konden ontlasten. Op zijn beurt mocht het openbaar ministerie deze getuigen wraken. De getuigen die door de schepensbank waren opgeroepen, dienden op straf van boete te verschijnen. Zij legden hun verklaringen onder ede af en hun getuigenissen bleven geheim totdat beide partijen hun bewijsvoering hadden afgerond.

Het zou te ver leiden om in dit overzicht de verschillen in procedure en optekening tussen beide steden uitvoerig uiteen te zetten. Het zal aan de hand van de hierboven aangegeven aspecten duidelijk genoeg zijn dat er veel gegevens in verscholen liggen die kunnen bijdragen tot een beter begrip van hoe de rechtspraak in het *ancien régime* functioneerde.

B. BRONNEN DIE VOOR DE STUDIE VAN DE CRIMINALITEIT IN RUIMERE ZIN BELANGRIJK ZIJN

Deze categorie bronnen geeft in ruimer verband inlichtingen over de criminaliteit, de werking van het politieapparaat, de houding van de magistraat ten opzichte van de misdaad en/of de vervolging ervan. Zij hebben niets te maken met het eigenlijke proces tegen een beschuldigde en kunnen soms gebruikt worden om het beeld van de rechtspraak, zoals dat uit de processtukken is ontstaan, te toetsen. Er zijn twee elkaar aanvullende bronnen die hierbij onmiddellijk in het oog springen, namelijk de rekeningen van de schout en de daarbijbehorende acquitten.

*a) De rekeningen van de schout*³⁸

De in 1404 opgerichte rekenkamer van Brabant had als voornaamste bevoegdheid het afhoren van de rekeningen der vorstelijke officieren. Gecontroleerd werd of de vermelde inkomsten en uitgaven wel gewettigd waren, wat in de praktijk betekende dat vele uitgaven van de schout ongeldig werden verklaard omdat zij gerekend werden tot de onkosten van het schoutsambt en als zodanig niet ten laste van de vorst mochten worden gelegd. De rekeningen werden, althans te Lier, in principe door de schout zelf opgesteld en zijn onderverdeeld in twee rubrieken: de inkomsten en de uitgaven.

Wat de inkomsten betreft diende de Lierse schout in de eerste post alle criminele

38. De Bossche rekeningen van de schout en de acquitten zijn onvindbaar. Deze bronnen worden voor Lier op het Algemeen Rijksarchief te Brussel bewaard.

gevallen op te geven die binnen het termijn van de rekening waren voorgekomen en onder de bevoegdheid van de markgraaf van Rijen vielen. De markgraaf van Rijen was de schout van Antwerpen die de 'overste officier' was voor alle 'criminele saken den lijve oft leth aengaende', dat wil zeggen de zwaarste misdaden, welke zich in de stad en bijvang van Lier mochten voordoen.

De tweede post in de rekeningen van de Lierse schout betreft 'de anderen ontfanck van criminele saeken binnen de stadt van Liere gevallen'. Hieronder werden de zaken gerekend die afliepen met verbanning, geseling of schavottering. Steeds diende er door middel van verklaringen van de stadssecretarissen te worden aangetoond dat er niet méér aan de confiscatie van de goederen der veroordeelden was verdiend, dan de schout had opgegeven. Eigenaardig genoeg werd maar een fractie van het totaal aantal uitgesproken vonnissen in deze rekeningen genoteerd. Dit maakt deze bron zeer 'gevaarlijk' als hij niet gelijktijdig met andere wordt gebruikt³⁹. Waarom de Lierse schoutsrekeningen zo onvolledig zijn is een raadsel. Indien het de bedoeling was alleen die zaken te vermelden, waarin de schout inkomsten van verbeurdverklaringen opstreek, dan zouden de zaken waaraan hij niets verdiende niet vermeld worden. En toch vermeldt men ze wel, ze vormen zelfs de meerderheid der gevallen. Opmerkelijk is bovendien het feit dat in de Lierse acquitten méér vonnissen zijn opgenomen dan in de rekeningen. De constatering dat de acquitten meer vonnissen en dus meer criminele gevallen vermelden dan de rekeningen, zet de onderlinge samenhang van deze bronnen enigszins op losse schroeven.

Ook de derde post van de Lierse schoutsrekeningen, namelijk de inkomsten uit de civiele zaken en van de 'keuren en breuken', dat wil zeggen de met boeten bestrafte overtredingen, levert soms interessante gegevens op. Getracht is om na te gaan hoeveel overtredingen onmiddellijk na het vooronderzoek door middel van boeten berecht werden, zonder dat er criminele processen uit evolueerden. Geen van de overige posten onder 'ontfangsten' gerangschikt, bleek voor mijn onderzoek van belang te zijn.

De uitgaven leverden aanzienlijk minder bruikbare gegevens op. De vermelde 'kosten en misen van justitie' zijn in te vage termen gesteld om nuttig te zijn. Het gaat steeds om uitgaven gedaan bij één van de hoger in de inkomsten vermelde criminele zaken of overtredingen.

Tot op zekere hoogte kunnen de stadsrekeningen van 's-Hertogenbosch gegevens

39. Ook F. Vanhemelryck die zijn proefschrift 'De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het ancien régime (1404-1789)' (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling; 2 dln.; Gent, 1968) op basis van de rekeningen der gerechtsofficieren schreef, constateert dat zijn bronnen voor de achttiende eeuw zich niet meer lenen voor een statistische bewering.

leveren die vergelijkbaar zijn met die uit de schoutsrekeningen en acquitten⁴⁰ maar hun aanvullend karakter moet worden beklemtoond.

De rekeningen van de gerechtsofficieren kunnen een zeer belangrijke bron zijn voor de studie van de criminaliteit. F. Vanhemelryck slaagde erin door een statistische bewerking van deze bronnen voor de ammanie van Brussel het criminaliteitsbeeld van de vijftiende tot en met de zeventiende eeuw vast te leggen⁴¹.

b) De acquitten

De acquitten zijn de aanvullingen op de rekeningen van de schout waarmee deze zich verantwoordde voor zijn uitgaven en inkomsten. De rekenkamer eiste van de rendanten dat zij de nodige bewijsstukken aan hun rekeningen zouden toevoegen. Het is niet verantwoord de rekeningen van de acquitten te scheiden omdat zij één geheel vormen. Ook in de Lierse acquitten zijn belangrijke gegevens gevonden voor de studie van de criminaliteit: bij iedere rekening waren er steeds de verklaringen van de stadssecretarissen over het aantal criminele vonnissen en zaken die zij voor de termijn van de rekening in de criminele rollen hadden aangetroffen⁴². Ook de vonnissen zelf werden ingeleverd. Daarnaast stelden de secretarissen eveneens verklaringen op over de keuren en de breuken, waarin zij meldden dat er niet méér waren voorgekomen dan de schout in zijn rekening aangegeven had. Soms werd er een lijst bijgevoegd waarin alle keuren en breuken opnieuw werden opgesomd⁴³. De in de acquitten opgenomen vonnissen dienden onder andere ter verantwoording van de inkomsten die aan verbeurdverklaringen van de goederen der criminelen werden opgestreken. Doch niet uitsluitend: ook de vonnissen van vagebonden en landlopers zijn in de acquitten aanwezig terwijl dezen geen eigendom bezaten. Dit laatste laat vermoeden dat het er de centrale overheid eveneens om ging een volledig beeld te krijgen van de criminaliteit in de geografische omschrijving waarover de rekening handelde. Hiertegen pleit dan weer dat de Lierse acquitten evenmin als de rekeningen van de schout kunnen bogen op volledigheid in de weergave van het totaal aantal criminele gevallen.

Samenvattend mag men stellen dat de acquitten en de rekeningen van de schout wat de criminaliteit in de achttiende eeuw betreft, waardevolle aanvullende gegevens bieden. Uitsluitend afgaan op deze twee bronnen zou maar een heel beperkt deel van de criminaliteit opleveren.

40. Een steekproef voor de jaren 1750 en 1751 (Gemeentearchief 's-Hertogenbosch) leverde posten waarin de salarissen van de advocaten en procureurs werden vermeld, evenals de uitgaven voor de criminele justitie, zowel 'tractementen van den scherpregeter als andersints'.

41. Vanhemelryck, 'De criminaliteit'.

42. ARA Brussel, Rekenkamer, acq. 2937, rek. 1750-1753.

43. *Ibidem*, acq. 2938, rek. 1754-1762.

C. BRONNEN NOODZAKELIJK VOOR DE SITUERING VAN DE CRIMINALITEIT VAN EEN BEPAALD GEBIED

Om het situeren van de criminaliteit in een kader van tijd en ruimte mogelijk te maken, moet een derde categorie bronnen worden geraadpleegd. Dit zijn de 'keuren- en ordonnantieboeken'⁴⁴. De stedelijke ordonnanties zijn om drie redenen belangrijk voor de criminaliteit:

Door de ordonnanties die betrekking hebben op het onderzoeksterrein (of er aan raken) in categorieën onder te verdelen, al naar gelang hun inhoud, is het mogelijk op te maken in hoeverre de stad zich bewust was van de omvang van een bepaalde sektor van de criminaliteit. Vervolgens is het mogelijk om het beeld dat de stads-overheid van die bepaalde sektor had aan de werkelijkheid te toetsen zoals die spreekt uit de andere bronnen.

De tweede reden ligt besloten in de vraag in hoeverre het uitvaardigen van ordonnanties in verband stond met een eventuele stijging of daling van de misdadigheid en in hoeverre de ordonnanties een reactie waren op de criminaliteit.

De derde – minstens even belangrijke – reden wordt gevormd door de vele nieuwe inlichtingen die in geen enkele andere bron werden aangetroffen. Zij zijn voornamelijk van kwalitatieve aard⁴⁵.

Varia

Soms kan men bij het uitdiepen van de gerechtelijke instellingen gebaat zijn bij het raadplegen van bronnen over de bestuurlijke instellingen van het te bestuderen gebied. Deze verschillen in aard, omvang en belang van streek tot streek en wisselen regionaal al even sterk in benaming.

Bronnen als 'vonnisboeken' of 'dictumboeken' waarvan pas bij nader onderzoek blijkt dat zij burgerlijke processen behandelen, kunnen voor de leek verwarrend zijn.

II. DE UITGEGEVEN BRONNEN

Het ligt voor de hand dat ook de uitgegeven bronnen niet onbelangrijk zijn voor de historische studie der criminaliteit, procedure en strafrecht in het algemeen.

44. Te Lier werden de stedelijke ordonnanties door de stadssecretarissen met de hand opgetekend.

45. SAL, K & O, 14, f. 86. In de ordonnantie van 4 februari 1728 vond ik de enige melding van brandbrieven in de stad en bijvang van Lier. Dit wijst erop dat deze, elders op grote schaal verspreide vorm van criminaliteit, te Lier toch niet onbekend was.

Daar zij echter regionaal sterk in aard en aantal kunnen verschillen en bovendien makkelijker toegankelijk zijn dan de onuitgegeven bronnen, wordt hier slechts een summier overzicht van enkele belangrijke onder hen gegeven bij wijze van richtlijn en zonder op volledigheid te bogen.

A. De niet-verhalende bronnen

Men mag zich bij de bestudering van de criminaliteit in het verleden niet uitsluitend richten op de criminele praktijk. Ook de – theoretische – keerzijde van de medaille, namelijk het vaststellen van wat als misdadig beschouwd werd en welke maatregelen er tegen de criminaliteit getroffen dienden te worden, moet bij het onderzoek betrokken worden. De centrale overheid, hetzij de vorst, hetzij de staten-generaal, vaardigde ordonnanties en resoluties uit die belangrijke inlichtingen verschaffen over de verontrustende afmetingen van de misdadigheid. Zij vermelden de aard van de misdrijven, hun groeiende frequentie, maar ook aanduidingen over hun oorzaken. Ook de ondoeltreffend gebleken remedies worden opgesomd, om aan te geven waarom strengere maatregelen noodzakelijk zijn.

Op lokaal vlak verdienen de stedelijke ordonnanties – al of niet uitgegeven – de aandacht omdat daarin de pogingen kunnen worden achterhaald die de stadsoverheid ondernam om de richtlijnen van het centraal gezag in praktische maatregelen om te zetten.

Ook de costuimen, die samen met de stedelijke ordonnanties het geheel van de lokale wetgeving vormden, leveren niet te verwaarlozen inlichtingen. Zij kunnen de lokale procedure zowel in burgerlijke als strafrechtelijke processen en de gerechtelijke organisatie van de omschrijving verhelderen. Het belang van de uitgegeven juridische tractaten van de rechtsgeleerden uit het *ancien régime* spreekt voor zichzelf.

B. De verhalende bronnen

Van veel minder waarde voor de studie van de criminaliteit en gerechtelijke organisatie zijn de meestal in aantal vrij beperkte verhalende bronnen zoals reisverhalen, en dergelijke. Observaties van gebeurtenissen in bewogen tijden, zoals bijvoorbeeld dagboeken, kunnen echter, zeker wat de algemene toestand van een bepaald gebied betreft, nuttige inlichtingen bevatten. Zij geven de visies van tijdgenoten op de omstandigheden waarin deze leefden in mindere of meerdere mate genuanceerd weer.

CONCLUSIE

Het is onmogelijk om een voor alle jurisdicties sluitende opsomming te geven van de bronnen die van belang kunnen zijn voor de studie van de criminaliteit en de praktijk van de rechtspraak in het verleden. Zij verschillen, onuitgegeven en uitgegeven beide, hiervoor al te zeer in benaming, aard en inhoud, wat rechtstreeks verband houdt met de onderlinge verschillen in de procedure van de respectieve jurisdicties. Als belangrijkste conclusie dringt zich echter de noodzaak op om bij de studie van de criminaliteit in een bepaald gebied alle in aanmerking komende onuitgegeven bronnen gelijktijdig naast elkaar te gebruiken om een zo volledig mogelijk beeld van de criminaliteit te bereiken, daar versnippering door behandeling van slechts één bron, zoals bijvoorbeeld de criminele dicta, onherroepelijk moet leiden tot vertekening en zelfs ernstige leemten in het aldus verkregen resultaat.

Ook moet worden beklemtoond dat andere bronnen, die ogenschijnlijk niet van onmiddellijke waarde zijn voor de studie van de criminaliteit, niet over het hoofd mogen worden gezien. Afhankelijk van de opzet van de studie, dat wil zeggen, of men de stof benadert vanuit het oogpunt van de rechtsgeschiedenis, de sociale of mentaliteitsgeschiedenis, kunnen naast de zuiver 'criminele' bronnen ook andere in aanmerking komen voor onderzoek: de mentaliteitsgeschiedenis bijvoorbeeld, zal zeker gediend zijn door de studie van de burgerlijke processen als aanvulling op de inlichtingen uit de strafzaken, daar zodoende veel meer gegevens over de opbouw en structurering der ancien régime-maatschappij, de sociale rollen en het dagelijks leven verkregen zullen worden.

Het spreekt vanzelf dat de aard van het bronnenmateriaal en de opzet van de studie het uitwerken van een eigen en bruikbare aanpak en werkmethode noodzakelijk maken waarbij de gegevens gesitueerd worden in tijd en ruimte zodat rekening gehouden kan worden met de ontwikkeling van de periode en de politieke, sociale, economische en culturele structuren van het bestudeerde gebied.